

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

„egyedül Artistának kívánok tekintetni”

– Kazinczy Ferenc és a *csiszoltság* –

Bodrogi Ferenc Máté

Témavezető: Dr. Debreczeni Attila

DEBRECENI EGYETEM

Irodalomtudományok Doktori Iskola

Debrecen, 2010.

1. Célkitűzés

A disszertáció kiindulópontja az a belátás, mely szerint lehetetlen rekonstruálni bármiféle kizárólagos önképet Kazinczy Ferencről, hiszen valósággal önkép-kollekciója van. A Kazinczy-levelezés kapcsán a nyelv által időről időre újraalkotott személyiség megmutatásáról, az állandó nyelvi önértelmezés szenvedélyéről, a mások előtt megjelenített én ideologikus átalakításáról és folyamatos újraértelmezéséről beszélhetünk. Ezen megállapítást kiterjeszhetőnek vélem: Kazinczy élete „homlokzat-szerkesztő” eljárások kontinuumaként is értelmezhető, mely az ifjúság éveiben éppolyan lényegi, mint az öregkor időszakában; így lesz szabadkőműves Orpheusszá, stílusújító Herkulesse, gazdasági ügyeit intéző derék birtokossá, féltő és gondoskodó édesapává, sztoikus politikai státusfogollyá, vagy éppen hallgatólagos beleegyezéssel „Szent Öreggé” hátrahagyott írásaiban. A repertoár tartalmaz azonban egy rendkívül erős, évtizedeken átívelő külön változatot is, úgy tűnik, a legerőteljesebb „arcok” egyikét: a gyöngéd, érzékeny, szelíd és simulékony, ugyanakkor férfias és méltóságteljes, udvarias és művelt, társasági és művészetpártoló Kazinczy képét. Én-dramatizáló visszaemlékezéseiben és kurrens önreprezentációiban, de egyes műveinek peritextusaiban is felfedezhető ez az újra és újra feltűnő erős motívumegyüttes, mely a megjelenített én alkotás- és befogadásélményeinek közös elemeként tárul az olvasó elé. Jellemzően akkor kerül tehát elő, amikor a figurát különféle esztétikai produktumokkal, könyvekkel, festményekkel, szobrokkal hozza össze a sors, amikor egy-egy művének megalkotásáról számol be, de például azokban a visszatekintő jelenetekben is, amikor barátaival, számára fontos személyekkel találkozik.

Az arc beágyazottsága az ihletettség, a belefeledkezés, az elérzékenyülés, az emelkedett létállapot hívószavaival jellemezhető. Munkám fő célja ennek az én-alakzatnak a közelítése a *műalkotó* és a *műélvező* e korszakban újraértett idealitás-konstrukcióihoz, illetőleg az ezeket közvetítő Anthony Ashley Cooper, Shaftesbury harmadik grófjának munkáihoz. Alaphipotézisem ugyanis, hogy az angol Lord írásai egy olyan új életvitel, művészi magatartásforma elterjedését ösztönözték, amilyen Kazinczy esztétikai alaptapasztalatait is mozgatta, s amely egy emocionálisan felfokozott, társas és műélvező létmodalitást, egy önmaga rendszerét fenntartó könnyed és elegáns, ugyanakkor érzékeny és ihletett elragadtatottságot jelent – mely magát alkotja egyik legjelentősebb önképének is.

Ezzel a távlattal három nagy hazai vizsgálati irányhoz kapcsolódok, melyek kölcsönviszonyai a dolgozat előrehaladtával lesznek reményeim szerint egyre definiáltabbá: az ún. „csiszoltóság” beszédrendjének saját brit kontextusában történő feltárásához (Horkay Hörcher Ferenc, Szécsényi Endre), a göttingai neohumanizmus kutatásához (Békés Vera, Balogh Pi-

roska), harmadikként pedig a gráciás világkép Kazinczyra vonatkoztatott vizsgálatához (Gergye László). Tehát elsődlegesen azzal a perspektívával találkozom, mely a gráciaköltészet, *gráciafilozófia* érvényét, jelentőségét taglalja Kazinczynál; mely az utóbbi időkben az egyre több különböző egyetemen kurzustémaként is adott *csiszoltság*-diskurzus feldolgozásával elsősorban az esztétika- és eszmetörténet irányvonala; mely a magyarországi *neohumanizmus* manapság feléledő újraszituálásával, illetve az ún. *göttingai paradigmával* foglalkozik.

A doktori értekezés ezekhez képest kívánja pozicionálni magát: Horkay Hörcher Ferenc és Szécsényi Endre irányaihoz képest például hangsúlyosabbá tenni a *grácia* fogalmát; Gergye László eredményeit shaftesburyánus adalékokkal egészíteni ki, valamint további összefüggésekkel gazdagítani; Békés Vera, Balogh Piroska távlatait pedig egyrészt megtámogatni, másrészt kitágítani Kazinczy Ferenc alakja és munkássága felé, árnyalva egyben a csiszoltság diskurzusának magyarországi jellemzőit is.

A disszertáció első részében a vizsgálati tárgyként kijelölt önreprezentációt igyekszem szemügyre venni a hermeneutika, a narratív identitás, illetőleg az önéletrajzi emlékezet távlatainak metszéspontján. A dolgozat második részében azt nézem meg, mi is a pontosabb eszmetörténeti kontextusa e megjelenített önkép világának, a harmadikban pedig annak kulcsfontosságú német fogadtatását térképezem fel. A negyedik részben aztán már közvetlenül ezt a rekonstruált távlatot vonatkozatom Kazinczy gondolkodásmódjára és munkásságára, remélhetőleg egy újfajta nézőpontot, újfajta Kazinczy-modellt nyújtva.

2. Módszertan

Munkámban két fő értelmezői távlatot működtetek, a gadameri klasszikus *hermeneutika*, illetve az ún. *társas* elméletek távlatát. Teszem ezt azzal a meggyőződéssel, hogy csak eklektikus metodikai segédlettel tudom megoldani azoknak az összefüggéseknek értekező kifejtését, melyeket évekkal ezelőtt – leginkább textológiai, szöveggondozói tevékenységem során – megsejtettem. Ez a módszertani eklekticizmus azonban, úgy gondolom, szemléleti egészszé konvertálható, s adekvát háttérét jelentheti a témakibontásnak.

A különféle bölcsészettudományokban már jó ideje előkelő, sőt sokszor vezető pozíciót foglal el a kultúrának, a történelemnek, a szubjektumnak szöveggént való elgondolása és értelmezése. A textualitás aspektusa univerzális valóság- és tudománymodellé nőtte ki magát, többek között a történelemtudományban, az antropológiában, az irodalomtudományban, a

pszichológiában, szociológiában, vagy a politikatudományban is. Az utóbbi évtizedekben a nyelvi fordulat és a társadalomtudományi jellegű távlatok metszéspontján jött létre a vizsgálódások új tárgya és alapegysége, az a bizonyos *diskurzus*, mely friss szemléletmódok és metaelméletek egész sorát alakította ki. Az immár több mint húsz éve hazánkban is jelen lévő diszkurzív szemlélet lehetővé teszi, hogy a világ mindenféle jelenségét, ingerét és hangját szöveggént olvassuk.

Ez a diszpozíció Hans Georg Gadamer nevéhez lényegileg köthető. Gadamer jól ismert elvei szerint a megértés nem pusztán az ember egyik viselkedésmódja, hanem egyáltalán jelenvalóságának létmódja, az emberi létezés alapformája tehát a *hermeneutikai szituáció*, az értelmezéses közösségi állapot. A létezés nyelvisége értelmezések hálózatát feltételezi, diszkurzív valóságot, mely világot teremt. Mindennek axiomatikus megfogalmazása Gadamernél, hogy a „hermeneutikai fenomén nyelvi jellegű”. Hasonlóan a narratív látásmód egyik atyjához, Brunerhez – aki elkülönítette a logikai–paradigmatikus gondolkodást a narratív elbeszéltség másik alapvető gondolkodásmódjától –, Gadamer is elkülöníti a „kemény tudományok” módszereszményét a hermeneutikai létmód igazságkeresésétől, amelyben bármilyen lehetséges kérdés, probléma, jelenség csak és kizárólag egy sajátos nyelvi perspektívából nyílhat meg. Ez az a legtágabban értelmezett kontextus, amelyben a Kazinczy-képet véleményem szerint a leginkább megszólítani képes narratív-társas szemléletmód is áll.

A narratív szemlélet alapfeltevései abban összegezhetők, hogy az ember lényegét tekintve történetmondó, hogy döntéseinket helyes érvelések alapján hozzuk, hogy a történelem, az életrajz, a kultúra és a jellem határozza meg azt, mit tekintünk helyes érvelésnek, hogy a narratív racionalitást történeteink összetartó ereje és hitelessége alapozza meg, s hogy a világ történetek sorozata, amelyből mi választjuk ki és teremtjük újjá folyamatosan saját énünket, életünket. A nyilvános élettörténet a személyközi játszma területére utalható, pragmatikus célból megszerkesztett, tudatos beállításokkal dolgozó, benyomáskeltésre törő, koncepciózus önreprezentáció. A nyilvános élettörténet, az önéletrajz a szó egészen szoros értelmében történetyszerkesztés: erősen nyitott a jövő irányába, nyíltan vagy rejtett módon szándékokat, terveket, reményeket mozgat. Az önéletírásban az aktuális felidéző én tudatosan reflektál a hosszú távú én bizonyos történeti (ifjúkori, öregkori) konfigurációjára, felidézett énként. Ez a felidézett én azonban közvetítettségében nem valós természetű, bár tartalmaz epizodikus–szemantikus valóságelemeket, hanem teremtett minőség, melyet a benyomáskeltés, homlokzatépítés szándékai motiválnak. Azt lehet mondani, hogy a köznapi értelmű önéletrajzi emlékezet konstrukciós törekvése a legkisebb, ezt követi az élettörténeti elbeszélések szintje, ahol már egységes, jól komponált narratíva megalkotására van szükség (benne egy jól szerkesztett

énnel), a nyilvános önéletírás szintje pedig a leginkább konstrukciós, én-alakított módozat, mivel itt a leginkább prezentált az én mások felé. Az én narratív reprezentációjának performatív jellege tehát az utóbbi változatban a legerősebb: a megnyilatkozás alanyként beszédével cselekvő, önmagát kijelentésével átalakító, sőt megalkotó emlékező én ebben a módozatban a legkifejezettebb.

McAdams narratívidentitás-elmélete nem a komplex személyiség megragadására törekszik, hanem az élettörténeti elbeszélésben artikulálódó identitásra helyezi a hangsúlyt. A személy élettörténete (identitása) itt négy nagy összetevőből áll: az *ideológiai készlet* a világnézetet, az élettörténeti elbeszélő által vallott ideológiai vélekedéseket és értékeket foglalja magában; az *imágók* azokat a szerepeket jelölik, amelyekben az élettörténeti elbeszélő mint szereplő megjelenik; a *nukleáris epizódok* az én alakulása szempontjából kiemelkedő fontosságú eseményeket rögzítik (végtelen hasonlósággal a „jelentőségteljes személyes emlékek” koncepciójához); a *generativitási forgatókönyv* pedig az az örökség, amit az elbeszélő az utókornak átad. A visszatérő, meghatározó egységek e modellben leginkább a *hatalom* és az *intimitás* motívumaival kapcsolatosak az elméletalkotó empirikus tesztelése szerint.

Az autobiográfiák Kazinczyja leginkább olyan szerepekben jelenik meg, amelyet számára releváns közéleti személyiségek, illetve szépirodalmi olvasmányélmények közvetítenek számára ideológiailag. Így lesz tevékeny hazafi a tanügyben, felvilágosult szabadkőműves, fordító, a nyelvi megújulás zászlóvivője, a kortárs nyugati eszmétörténeti áramlatok, szépirodalmi stílusirányzatok meghonosítója, finom ízlésű társasági ember, kiváló és szenvedélyes műértő. Önéletírásainak nukleáris epizódjai legtöbbször könyvekkel, képekkel, barátokkal, tekintélyekkel való érintkezések, melyeknek reprezentatív példája a Wieland-művekkel való első találkozást elbeszélő történetcsokor: az ifjú Kazinczynak a kezdeti nehézségek után *hatalma* lesz a német író művei felett, érteni és fordítani fogja őket, egészen *intim*, életre szóló kapcsolatba kerülve velük. „Hatalom” és „intimitás” összjátéka tehát elsődleges szervezőelem Kazinczy elbeszélte élete kulcsmomentumainak.

Az értekezés második és harmadik részében, ahol csak lehetett, elsősorban és szándékolttan magyar szakirodalomra támaszkodva kíséreltem meg felépíteni azt a történeti kontextust, melyben meglátásom szerint az illető „kazinczyánus ideológia” elhelyezhető. Ezt a már említett angolszász *shaftesburyánus* ideologikumban, az ún. *politeness* (csiszoltság) beszédmódjában találtam meg. A friss és kiválóan használható magyar kommentár többek között jelzése annak is, milyen jelentős szakmai dinamikák működnek e körül a kontextus körül a jelenlegi hazai kutatásokban. A hermeneutika elmélete után tehát egyfajta *rekonstruktív hermeneutika* került a munkában előtérbe: az „ideológiai készlet” feltérképezése.

3. Eredmények

A csiszoltság (*politeness*) eszmerendszerét a Shaftesbury-szakirodalom alapján rekonstruálva, öt szempontból körvonalazódott az eszmetörténeti hatás az angolszász látásmód és Kazinczy Ferenc önreprezentációi között: a gráciafilozófia, a társiasság, a nevelés, a kritika szabadsága és a nevetés-elmélet, illetve az esztétikai alaptapasztalatok (aisztheszisz, poieszisz, katharszisz) aspektusából.

Lord Shaftesbury tanai szerint az embernek belső és külső gráciája is van (*moral grace, outward grace*), mely párosban az előbbi emanációszerűen táplálja az utóbbit, az ideális ember morális gráciája tehát kiáramlik a testébe, testileg-lelkileg kifogástalan antropológiai ideál-konstrukciót eredményezve. Ez a konstrukció az újraértett *polite gentleman*, a finom úriember, akinek központi helye van Shaftesbury társadalom-szemléletében. Másik két ideáltípusa a tökéletes műalkotó, a *poéta*, aki második teremtőként az eszményi természet rendjét képezi után műveiben, illetve a *virtuoso*, aki tökéletes műértőként egyfajta erényes, ízlésében kifinomult „igazi filozófus”, aki ismerve önmagát és a világot, a műkedvelés társiasságában létező emberként él harmóniában embertársaival. Shaftesbury eszményi társadalmában az emberek szabad polisz-közösséget alkotva társalognak, ragyogtatva egymás közt jó ízlésüket, mely egyben baráti kapcsolataikat is ápolja. Ezen társiasságban áramlanak egyszersmind a kritikai véleményalkotások, a szellemes sziporkák, a gyakorlati életbölcsesek elemei is. A tökéletes közösség tökéletes úriembere a természettől kegyelmi töltettel adott belső formát (*inward form*) teljesíti ki a nevelődés által, tehát az apriorisztikus antropológiai létlehetőséget a csiszoltság diskurzusában hosszú nevelés és tanulás, csiszolódás, csinosodás, pallérozódás által lehet kiteljesíteni a *polite gentleman*, a *virtuoso* érzékévé, ízlésévé, viselkedésévé és moralitásává. Mindez a hagyományos, skolasztikus tudás világát elvetve egy antik gyökerű, a korban rekultivált tudástípust, a phronétikus gyakorlati életbölcsesek tudását helyezi előtérbe, illetve felújítja a sztoikus erénytant, egy erőteljes neoplatonikus lételmélet és természet-szemlélet talaján állva. Ebben a világban az ideális emberi érzések átesztétizálódnak, mert a jó és a szép minduntalan egymást feltételezi az antik kalokagathia eszméjének tükrében, s ezáltal egy emelkedett, elragadtatott, de mégis rendezett, józan és kiegyensúlyozott esztétikai létállapotot eredményeznek, mely az utóéletben a neoklasszicista fenséges címkéjét kapta. Ez a fenség egy shaftesburyánus életvitelben központi jelentőségű diszpozíció.

Kazinczy Ferenc kurrens és retrospektív narratív önreprezentációi, vagyis levelezése és autobiográfiái alapján határozott eszmetörténeti rokonságba hozható az illető episztémével, a *gentleman*-ideával, a *virtuoso*-habitussal, illetve a *politeness*-éthosszal. Mindez azonban

német átvételek és transzmissziós folyamatok közbejöttével internalizálódik. Az értekezés harmadik, kiemelendő része ezt a nagyon fontos német „hermeneutikai hidat” veszi szemügyre, vagyis a német Shaftesbury-recepciót rekonstruálja, főként Winckelmann, Wieland, Herder, Schiller, Goethe szövegei által. Ezek után válik többek között láthatóvá az is, miként transzformálódik a brit gentleman göttingai „mindenoldalú emberré”, illetve ún. *széplélekké* (*Schöne Seele*), melyben már a virtuoso jelentéstartalma is benne foglaltatik. A politeness beszédmódja a német recepciók átalakítások után válik olyan ideologikumává, amelyhez már Kazinczy világa is hitelesen köthető oda, annak mély és ismétlődő Wieland-, Winckelmann-, Herder-, Schiller- és Goethe-olvasásai útján. E recepciók vonal felfejtésével mind Kazinczy esztétikai alaptapasztalatai, mind artisztikus, művészetpártoló életvitele, mind nyelvfelfogása és privát nyelvtervezése, nevelélmélete és pedagógiai tevékenysége, kritika-felfogása és társias életvezetése, valamint művelődéspolitikája új megvilágításba kerül, és beláthatóvá teszi az egyik legerősebb és időben legkiterjedtebb Kazinczy-önkép angolszász gyökereit, beágyazottságát. Mindeközben annak kérdése is új megvilágításba kerül, miképpen vett részt Kazinczy a korabeli magyar társadalom esztétikai alrendszerének elkülönítésében, funkcionális bejáratásában, kiépítésében.

Kazinczy én-teremtő műveleteinek központjában az esztétikai tapasztalat totalitása, az elragadtatott élményszerűség, a politeness sajátossága formált, mert recepciók töréseiben elsajátított eszmeisége áll. A visszatekintő Kazinczyk egyike a művészeteket, a nyelvet, az egész kultúrát egyaránt egy, a világot az esztétikai tapasztalat közegében értelmező általános keretben szemléli. Ebben a keretben a vonatkozó szakirodalmakban eddig látottnál több hely jut a neoplatonista relevanciáknak. Az emanáció tanának rejtett vagy kevésbé rejtett előfordulásai az egyik legjobb bizonyítékai ennek, melynek újraértett elmélete szerint a gráciás ember erkölcsisége, szép lelke kiárad testének külsőségeibe, cselekedeteibe, s egyéb kihelyezett minőségeibe, lakásába, életének rendjébe, társas kapcsolataiba.

Ez az esztétikai alapállás a világnak (természet) és a műnek (második természet) a kalokagathia elvén működő érzéki befogadását és élvezetét állítja középpontjába, melynek katalizálója és egyben vehikuluma az ideáltipikus emelkedettség antropológiai modulusa. Mindennek közvetlensége és eseményjellege van, s az élményszerűség olyan mintázatához köthető leginkább, ami a disszertációban Shaftesbury és Winckelmann kapcsán körvonalazódik. Az ahistorikus értelemben vett élmény-komponens elsősorban azért fontos e témában, mert az új entuziazmus eszményének elterjedésével az emberi élménykollekció átrendeződik olyan módon, hogy benne az *esztétikai élmény* kimagasló szerephez jut: először fokozatosan, de a totalitás igényével integrálódik az életformába, majd az elkülönülés rendszerelméleti

folyamatában lehetőséget kap, hogy maga moderálja az életformát. Mindez másrészt azért jelentős, mert egy lehetséges kulcsot ad a Kazinczy-autobiográfiák narratív szerveződéséhez, illetve a benne megszólaló egyik azonosított narrátor felépítettségéhez. Ennek a bizonyos narrátornak ugyanis olyan esztétikai jellegű világa van, amelyről Gadamer azt mondja, hogy a korban a „szép”-előtaggal választották le a hasznos dolgok terrénumáról. Így lettek meghatározó fogalmakká a szép szokások, a *szépirodalom*, a *széplélek*. Minden, ami nem az élet szükségleteihez tartozik, hanem az élet mikéntjére vonatkozik, tehát minden, amit a görögök paideiának neveztek, az szép. Olyan dolgok ezek, melyeknek értéke önmagáért belátható; maguk miatt értékesek, nem valami más miatt, mint a hasznos. A rút az, ami nem viseli el a tekintetet, a szép pedig, amit nem lehet nem nézni, sőt melynek tekintélyes nagysága van, mely tekintélyességben az illendő és az erkölcs egész szférája is bennefoglaltatik. A szép így lesz egyben jó is: a szép testeken át a szép lelkekhez vezet, s innen a szép intézményekhez, törvényekhez és tudományokhoz.

Kazinczy az ízlésnek mint elsősorban esztétikai jellegű megismerésmódnak a tudatos bevezetését kísérli meg egy mintakövető projektumban, melyben a minták felismerése és esztétikai–episztemológiai tapasztalattá válása után azok bemutató propagálásán, elterjesztésén, tehát egyfajta civilizációs minőséggé alakításán dolgozik, váltakozó publikum-képzetet működtetve, váltakozó engedményeket, attitűdöket alakítva ki a „csiszolatlan ízlésűekkel” szemben. Kazinczy „civilizáló éthosza” az, amely életének minden területén érezteti hatását. A meg nem értettség vagy a fogság ellenére is a hasító-ellentéző civilizációs logika (kifinomult vs. bárdolatlan) az a gondolkodási algoritmus, mely legátfogóbban jellemzi a széphalmi mestert egész pályája során, s mely többek között ilyen formában kerül elő írásaiban: „Cultúrát mind a’ Földes Urnak mind a’ köznépnek, ’s jól lesz minden. Ez nélkül semmi nem jó, semmi nem lehet jó.”

4. Publikációk a disszertáció tárgykörében

- *Kazinczy Ferenc: Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, [kritikai kiadás], s.a.r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009., 255–760, 811–878.
- *Kazinczy Mainomenosz: Gráciás hermeneutika*, Alföld, 2008/5, 41–53.
- *Kiválasztottak hermetizmusa: A Kazinczy-csoportok létmódjáról = Jelenlét '07*, szerk. MASZÁROVICS Ágnes, MÉSZÁROS Márton, Károli Gáspár Református Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Bp., 2009, 189–206.
- *Egy szerepváltozat távlatairól: Az ifjú Kazinczy ön/arkképéhez három pontban*, Új Hegyvidék, 2008/1–4, 115–127.
- *Harmónia, grácia, gentleman, virtuoso: Kazinczy egyik önképének nyomában*, ItK, 2008/2, 167–186.
- *További derűs rajongók: Shaftesbury magyarországi hatásáról*, Korunk, 2009/10, 87–93.
- *Rend és elragadtatás (Kazinczy esztétikai alaptapasztalatainak egy közös mintázatáról) = Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreceni Attila, Gönczy Monika, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010, 135–152.

5. További publikációk

- *„mindig történhetik valami” (Szerb Antal: Utas és holdvilág)*, Alföld, 2005/11, 52–67.
- *Pánharmónia – a Poétai harmonisztika és az „egyezményesek”*, Studia Litteraria, XLIII., szerk. GÖNCZY Monika, IMRE László, Debrecen, 2005, 7–26.
- *„Forrni kell a bornak ha valaha tiszta akar lenni” (Nyelvművelés volt-e a ’nyelv művelése’ a nyelvújítás korában?)*, Magyar Nyelvjárások, XLIII., Debrecen, 2005, 69–94.
[<http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/43>]